

Kultúraspecifikus kifejezések és reáliák*

Heltai Pál

E-mail: pal.heltai@gmail.com

Kivonat: A reáliák fordítása népszerű kutatási téma, de a reália fogalma nincs kellően tisztázva. A jelen cikk különbséget tesz nyelvspecifikus és kultúraspecifikus nyelvi elemek között, és a reáliákat az utóbbiak alosztályának tekinti. Azokat a nyelvi elemeket és nyelvhasználati módokat tartja kultúraspecifikusnak, amelyek egyértelműen az adott kultúra valamelyik szegmensével magyarázhatók, ellenkező esetben az adott sajátosságot csak (véletlenszerű) nyelvspecifikus vonásnak tekintheti. Egy adott nyelvi kifejezés kultúraspecifikus lehet a referenciális jelentés, a kifejezéshez kapcsolódó különböző enciklopédikus ismeretek és konnotációk, illetve a nyelvi elemek használati módja révén. A frazeologizmusok sokszor tartalmaznak kultúraspecifikus vonásokat, de kulturális meghatározottságuk nem mindig bizonyítható. A kultúraspecifikus kifejezéseken belül külön csoportot alkotnak, illetve alkothatnak a reáliák, illetve reálialexémák. A fogalmi tisztázás érdekében célszerű lenne a reália (lexéma) fogalmát csak lexikai egységekre vonatkoztatni, és más, korábban reáliákként azonosított jelenségeket a tágabb kultúraspecifikus kifejezés(mód) kategóriájába utalni. Bár a reáliák eddigi osztályozásai a referenciális jelentésen alapulnak, mind a reáliák, mind más kultúraspecifikus kifejezések esetében a fordításban nagyobb gondot okoznak az asszociatív (emotív, konnotatív stb.) jelentések. A kulturális kötöttség viszonyfogalom: egy nyelvi kifejezés vagy nyelvhasználati mód mindig egy másik kultúrához képest lehet kulturálisan kötött. A kultúraspecifikusság a fordítás szempontjából potenciális, érvényesülése függ a kontextustól, az egyes kultúrák érintkezésétől (transzkulturális, globalizáció) és egy sor más tényezőtől is.

Kulcsszavak: nyelvspecifikus, kultúraspecifikus, reália, viszonyfogalom, fordítás

1. Bevezetés

Az utóbbi évek fordítástudományi szakirodalma jelentős figyelmet szentel a **reáliák** témájának. Ennek egyik oka nyilvánvalóan az, hogy a fordítástudomány „kulturális fordulata” óta nagyobb hangsúly esik a kulturális eltéréseknek a fordításban betöltött szerepére. Egy további lehetséges ok az, hogy a reáliák a kulturálisan kötött kifejezéseken belül egy látszólag kézzelfogható, jól azonosítható, körülhatárolható, jól kutatható csoportot alkotnak, amelyet akár

* A szerző köszönettel tartozik Drahot-Szabó Erzsébetnek a kézirat olvasásáért és értékes megjegyzéseiért.

külön szótárba is lehet foglalni (Bart 1998, 2000, 2009, Győrffy 2003, Ádám 2004, Soproni 2008, Sztanó 2008).

A téma kutatása azért is népszerű, mivel sok kutató maga is fordító, vagy foglalkozott fordítással és fordításoktatással, így saját maga is megtapasztalta, hogy a reáliák fordítása sokszor kihívást jelent, sokszor kreatív döntéshozatalt igényel, és sokszor felveti a fordítás határainak kérdését: mennyire lehet viszszaadni maradéktalanul egy másik nyelven azt, ami az egyik nyelven íródott? A téma kutatása közvetlen gyakorlati hasznót is ígér, hiszen a fordítóképzésben fel lehet hívni a figyelmet a reáliák fordításában alkalmazható különböző fordítási műveletekre.

A reáliák fordításának kutatása azonban nagyon sok megoldatlan elméleti és gyakorlati kérdést vet fel. Maga a *reália* elnevezés is kérdéses, hiszen ez a szó eredetileg a jeltárgyakra vonatkozik (Klaudy 1994: 112). Éppen ezért a kutatók a *reália* terminus mellett egy sor többé-kevésbé szinonim kifejezést használnak (Lendvai 2005). A tárgyak és a szavak megkülönböztetésére Lendvai (2005, 2007) a *nyelvi reáliák* terminust használja¹, míg Mujzer-Varga (2007, 2009) a *reálialexémák* kifejezést találja jobbnak. Forgács (2002, 2004, 2007a) a reáliák fogalmába bevonja a frazeológiát, sőt a különböző stílusrétegek (szleng) és csoportnyelvek szavait is. Végső soron minden nyelvspecifikus jelenséget, minden szót és kifejezést, amelynek valamilyen konnotációja van, reáliának tekint.² Vermes (2004) a *kultúraspecifikus kifejezést* javasolja, ez viszont más irányban tágitja ki a hagyományosan reáliáknak tekintett nyelvi jelenségek körét.

A szűkebb és tágabb meghatározások és a terminológiai sokféleség arra utal, hogy a reália (nyelvi reália, reálialexéma) fogalma még mindig nincs teljesen tisztázva, illetve több különböző felfogás létezik egymás mellett. A reáliákhoz sorolt különféle lexémacsoportok meglehetősen heterogének: egyes csoportok a referenciális jelentés, más csoportok a konnotációk, megint más csoportok az enciklopédikus ismeretek révén megvalósuló utalások szempontjából térnek el a többiektől. A legtöbb tanulmány nem tér ki arra az igencsak releváns kérdésre, hogy mi a viszony a *reáliák* és a *kultúraspecifikus* (kulturálisan kötött), illetve a *nyelvspecifikus* kifejezések között.

Az elméleti kérdések tisztázatlansága miatt az empirikus kutatás során a reáliák azonosítása nehézségekbe ütközik. Kiderül, hogy a reáliák, illetve reálialexémák kategóriája egyáltalán nem olyan kézzelfogható és jól körülhatárolható, mint ahogy feltételezni szoktuk. Az elméleti tisztázás igénye már korábban is felmerült (Lendvai 2005), és a jelen tanulmány ugyanerre tesz egy újabb kísérletet, remélve, hogy ezzel hozzájárul az empirikus kutatások szilárdabb elméleti alapokra helyezéséhez.

2. Kultúra és nyelv, kultúra- és nyelvspecifikus kifejezések

2.1. A kultúra

A *kultúra* meghatározása nem egyértelmű, és többféle értelmezés létezik (ld. például Kóbor 2007). Ennek a tanulmánynak nem célja, hogy a különböző felfogásokat itt részletesen tárgyalja. Mivel a fordítás az interkulturális

kommunikáció egyik válfaja, témánk szempontjából elég, ha áttekintjük azokat a kultúrameghatározásokat, amelyeket az interkulturális kommunikáció elméletei használnak.

Az interkulturális kommunikáció elméletei a kultúra több szintjét különítik el. Hall (1966, 1976, 1987) szerint a *technikai kultúrához* tartoznak például az ételek, italok, intézmények, a zene, a művészet, a látható viselkedés. A kultúra következő szintje Hallnál a *formális kultúra*: az illendőség, rituálék, szokások, beszéd-, öltözködési és viselkedésmódok. Ezen túl következik az *informális kultúra*: a cselekvéssel, kommunikációval, környezettel, idővel és térrel kapcsolatos gondolkodás- és viselkedési módok, az egyén és a társadalom kapcsolatának módjai, a versengés és együttműködés, gondolkodás, értékítéletek, jól ismert szövegekhez kapcsolódó konnotációk, illetve ismeretek, etnikai konnotációk, történelmi utalások, alakok, népi emlékezet stb. Trompenaars (1995) szerint a kultúrához tartoznak bizonyos tárgyak, termékek, továbbá az implicit alapfeltevések, normák és értékek. Hofstede (1980, 1994) szintén az értékeket hangsúlyozza. Ide tartoznak továbbá a szokásos eljárások és a rituálék, a példaképek, szimbólumok stb.

A Hall szerinti technikai kultúrára jó példát nyújtanak a reáliákhoz sorolt kifejezések egyes kategóriái. A formális kultúra példáiként említhetjük a kézfogás, meghajlás, taps vagy a kézcsók szokását. A lengyelek gyakrabban csókolnak kezet a nőknek, a németek pedig – akár családon belül is – gyakrabban fognak kezet, mint a magyarok. A szokások és viselkedési minták adott kontextusban nem feltétlenül fejeződnek ki verbális formában, de a legtöbb szokásnak és viselkedésmódnak van nyelvi vetülete is, és az előbbiekre utaló vagy azzal kapcsolatos kifejezések fontos részévé válhatnak magának a kultúrának is. A *húsvéti locsolkodás*, mint szokás, fontos része a magyar kultúrának, ugyanúgy, mint a *locsolkodás* szó és a locsolkodás során elmondott versikék. Az az angol szokás, hogy a menyasszonynak az esküvőn *valami régit, valami újat, valami kölcsönkértet és valami kéket kell viselnie*, verbális és nem verbális formában egyaránt kifejeződik.³ A tipikus viselkedési módokhoz és értékekhez tartozik például az, hogy kérhetünk-e ismeretlen embertől az utcán cigarettát.⁴ A Hall szerint az informális kultúrához tartozó, jól ismert szövegekhez kapcsolódó konnotációkra példa lehet a magyar kultúrában az *anyám tyúkja*, a *gittegylet*, az *Óperenciás tenger*, a *kiskakas gyémánt félkrajcárja* stb. konnotációi és asszociációi, történelmi alakokra vagy a népi emlékezetre utaló kifejezések, például *Árpád apánk*, az *igazságos Mátyás*, *kuruc*, *labanc*, *Kossuth apánk*, *Rózsa Sándor*, a *gyevi bíró* stb. A Trompenaars szerinti implicit alapfeltevések, normák és értékek kategóriájába tartozik például a lengyel kultúrában a *szívélyesség*, amely az egyik legfőbb kulturális érték, míg az angol kultúrában az egyén függetlensége, autonómiája, amelyet a *privacy* szó foglal össze (Wierzbicka 1991).

A kultúráközi kommunikáció elméletei megegyeznek abban, hogy a kultúra különböző rétegein belül azt a réteget tartják a legfontosabbnak, amelyik az adott csoport **viselkedésmintáit** meghatározza (ld. Holló 2008: 14–15), míg a felszínen megjelenő, explicit, látható kultúrát (az országismereti kurzusokban megjelenő, civilizációs témakörök szerint tárgyalt kulturális

ismereteket, az ún. nagybetűs Kultúrát) mintegy másodlagosként kezelik. Hofstede szerint (1984: 51) a kultúra **kollektív agyprogramozás**.⁵ Holló meghatározása (2008: 15) hasonló: „A kultúra a szocializációs folyamatban tanult közös értékek, ismeretek, viselkedési és kommunikációs minták, valamint attitűdök együttese, amelyek meghatározóak egy csoport tagjaira, és megkülönböztetik őket egy másik csoporttól.” A fentiek alapján az interkulturális kommunikáció irodalma a kultúrát – a jéghegy csúcsához és víz alatti részéhez hasonlítva – látható és láthatatlan kultúrára osztja (Brembeck 1977, Holló 2008). A látható kultúrához tartoznak a művészetek, irodalom, zene, történelem, ünnepek, öltözködés, néphagyományok, sport, ételek, étkezési szokások, építészet, földrajz, testbeszéd, adminisztratív szabályok, udvariassági rituálék, szimbólumok, szórakoztatás, hírességek, termékek, míg a láthatatlan kultúrához a beszéd- és viselkedési szokások, értékrendi és szemléletbeli jelenségek. Holló (2008: 16) a kultúra fogalmába besorolja a kultúrát hordozó nyelvi elemeket, a szókincs kulturális konnotációit, a nyelvi funkciókat, pragmatikai jellemzőket, valamint a szövegkezelés és a szöveg-szerkezet sajátosságait is.

Nem nehéz észrevenni, hogy a hagyományosan *reáliáknak* tekintett entitások a látható kultúrához sorolt területeket fedik le. Érdekes módon a fordítástudomány ezekre fordít kiemelt figyelmet.

2.2. Kultúra és nyelv

Közhely, hogy a kultúra és a nyelv között szoros kapcsolat van. A nyelvek közötti különbségek sok tekintetben a kultúrák közötti különbségeket tükrözik: a nyelv rögzíti azt a valóság szemléletet, amely egy adott kultúrában kialakult, és a továbbiakban befolyásolja az adott nyelven beszélők valóság szemléletét, gondolkodásmódját. A nyelv hordozza a kultúrát és a kultúra megőrzésének eszközéül is szolgál. A kultúra változásai a szókincs, a frazeológia és a pragmatika területén folyamatosan hatással vannak a nyelvre, míg a nyelvtani struktúra nem, vagy csak nagyon lassan változik.

A kultúra tehát sok tekintetben meghatározza a nyelvet, de a nyelv is hatással van a kultúrára, sőt a nyelvi relativitáselmélet szerint (Whorf 1956) a különböző nyelveket beszélő emberek gondolkodásmódját, világszemléletét az általuk örökségül kapott nyelv határozza meg. A nyelvi relativitáselméletnek ezt az erős verzióját ma kevesen fogadják el, de a mai szakirodalomban is találunk olyan adatokat, amelyek az elmélet gyengébb verzióját támogatják (Wierzbicka 1991, Kövecses 2006, Jarvis és Pavlenko 2008, Pavlenko 2006).

Nem feladatunk a nyelv és kultúra viszonyának részletesebb tárgyalása, csupán annyit kell megjegyeznünk, hogy az egyes nyelvekhez tartozó kultúrák nem monolitikus jellegűek, hanem különböző társadalmi csoportok vagy földrajzi terület szerint tagoltak (vö. például Holló 2008: 13), tehát nem minden tekintetben egységesek, és időben is változnak. Más oldalról viszont az eltérő nyelvet beszélő, de régóta egymás mellett élő népcsoportok kultúrája az eltérő nyelv ellenére is sok tekintetben hasonló lehet. A mai korban a globalizáció szintén elősegíti a kulturális hatások gyors terjedését (Lendvai 2007).

2.3. Nyelvspecifikus kifejezések

Mind a generatív, mind a kognitív nyelvészet erősen hangsúlyozza a nyelv univerzális vonásait, de mind a két irányzat szerint vannak az egyes nyelvekben olyan nyelvi elemek is, amelyek csak egy adott nyelvre jellemzők (nyelvspecifikusak), illetve amelyek visszavezethetők az adott kultúra sajátosságaira, tehát kultúraspecifikusak.

Könnyen belátható, hogy a *kuruc* és a *labanc*, illetve a *sheriff* és a *cowboy* szavak a magyar, illetve az amerikai kultúra speciális jeltárgyaira vonatkoznak, tehát kultúraspecifikusak. Az is világos, hogy a 20. századi magyar irodalomban előforduló *gémeskút*, *malomalja*, *fokos*⁶, *csendőrtollak*⁷, illetve a *kakastollak*⁸ szavak csakis a 20. századi magyar kultúra összefüggésében értelmezhetők, tehát (legalábbis az adott szövegben) kultúraspecifikusak.

Az egyes nyelvekre jellemző kifejezések és kifejezésmódok azonban nem mindig vezethetők vissza egyértelműen az adott nyelv kultúrájára. Minden nyelv másképpen tagolja a valóságot, a grammatika és a lexika szintjén egyaránt, ezért egy másik nyelvhez képest gyakorlatilag minden szó és minden nyelvtani szerkezet nyelvspecifikus (vö. Whorf 1956, Nida 1975, Fawcett 1997: 19–23). Ezeket a szegmentálási különbségeket esetenként visszavezethetjük a kultúrák eltéréseire, de sok esetben véletlenszerűnek tűnnek, vagy nem azonosítható egyértelműen, milyen kulturális tényezők játszanak vagy játszottak szerepet az adott vonások kialakulásában. Nem minden nyelvspecifikus vonásról állíthatjuk tehát egyértelműen, hogy egyúttal kultúraspecifikus is. Gyakran éppen a nyelvek sajátosságaiból következtetünk vissza a kultúrák (különösen a szemléletmód, a gondolkodásmód) eltéréseire. Ezzel azonban óvatosságnak kell lennünk, mivel az összefüggés sokszor nehezen bizonyítható.

Feltételezhető például, hogy a (hagyományos) magyar kultúrában nagyobb volt a rokoni viszonyok jelentősége, mint az angolban, ezért nincs a magyar *sógor*, *koma*, *ipam*, *napam* stb. szavaknak (egyszavas) megfelelője az angolban. (Az oroszban még a magyarnál is több megnevezés van a különböző rokoni kapcsolatok jelölésére.) A feltételezés bizonyítása azonban nyilvánvalóan nem egyszerű feladat, és ha túlságosan könnyedén hozunk kapcsolatba egyes nyelvi sajátosságokat alapvető szemléletbeli eltérésekkel, könnyen ingoványos talajra tévedhetünk.

Vegyünk egy jól ismert példát, az alapszíneket. Ezek megnevezései az egyes nyelvekben eltérnek, bár azonos valóságra vonatkoznak (Kövecses 2006: 33–37). Az eltéréseket részben magyarázhatják kulturális különbségek – a különböző színek eltérő jelentősége különböző kultúrákban, illetve az eltérő természeti környezet –, de nem világos, milyen kulturális tényezők miatt használ az orosz nyelv két külön szót (*синий* és *голубой*) arra a színre, amelyre a többi európai nyelv (köztük több rokon szláv nyelv) csak egyet (vö. magyar *kék*, angol *blue*, német *blau*, bolgár *синьо*, macedón *сино*, cseh *modrý* stb.).

A taxonómikus hierarchiák szerkezete is mutat olyan különbségeket, amelyek nehezen köthetők akár a természeti környezet, akár az adott népcsoport anyagi és szellemi kultúrájának, társadalmi gyakorlatának eltéréseihez. Nemigen tudjuk az eltérő kultúrával vagy gondolkodásmóddal magyarázni például

azt, hogy az angol nyelv hagyományos taxonómiája szerint a *madarak*, a *halak* és a *rovarok* nem tartoznak az állatok kategóriájába, mint a magyarban és más nyelvekben, hanem az utóbbinak mellérendelt kategóriákat alkotnak (Nida 1975, Heltai 1990), vagy hogy az angol nyelv a magyartól eltérően a hüvelykujjat (*thumb*) nem számítja az ujjak (*fingers*) közé.⁹ Ha találunk is ezekre a kérdésekre történeti magyarázatot, ezek a nyelvi különbségek nem köthetők a mai kultúrák közötti különbségekhez.

Míg a frazeologizmusok (idiomatikus kifejezések) jelentős részénél találhatunk kultúraspecifikus vonásokat, az egyszerű szókapcsolatok nyelvi különbségeiből általában nehéz alapvető kulturális (szemléletbeli) különbségekre következtetni. A *világos sör* román megfelelője a *bere blondă* ('szőke sör'), de nehéz lenne megmondani, milyen kulturális különbségek eredményezik ezt a nyelvi különbséget. A magyar *felhoz egy példát* és az angol *give an example* különbsége mögött is nehéz lenne valamilyen alapvető, kulturálisan meghatározott szemléletbeli különbséget felfedezni. Jól ismert tréfás példa az egyes nyelvek szemléletbeli különbségeinek illusztrálására az is, hogy a magyar *keresi a pénzt* (de nem találja), a (szorgalmas) német *megszolgálja (verdienen)*, az (üzleties) angol *csinálja (make)*, de további példák híján ebből sem lehet általános következtetést levonni (ráadásul az angol *earn* már nem illik bele az elképzelésbe).

Ugyancsak kérdéses, hogy mennyiben határozza meg a kultúra, a gondolkodásmód az ún. diskurzusjelölők meglétét vagy hiányát, illetve nyelvek közötti eltéréseit. Kétségtelen, hogy nem minden diskurzusjelölőnek van ekvivalense egy másik nyelvben, és a diskurzusjelölők használatának gyakorisága is eltér. A haladó nyelvtanuló akkor kezdi megközelíteni az anyanyelvi szintet, amikor már a diskurzusjelölők használatában is az anyanyelvi beszélők mintáit követi (vö. Moder és Martinovic-Zic 2004, Liao 2009). Ezzel együtt nem könnyű egyértelműen meghatározni, milyen kulturális vagy szemléleti különbségeket jelez az, hogy a németben gyakran használják a *ja*, az angolban a *well*, a magyarban a *szóval* diskurzusjelölőt (vö. Gósy 2013). Kevés nyelvben találunk a magyar *bezzeg*-nek megfelelő diskurzusjelölőt, tehát ez a szó kétségkívül nyelvspecifikus. Az azonban nem világos, hogy a magyar kultúrának mely szegmensével kapcsolatos. Biztosan annyit mondhatunk, hogy a diskurzusjelölők egy része, illetve használatuk nyelvspecifikus, és lehet, hogy jelentésük vagy használatuk valamilyen módon jellemző az adott kultúrára, de messzire vezető spekulációkba nem érdemes bocsátkozni.

Még kevésbé egyértelmű az egyes nyelvek grammatikai rendszerei és a kultúrák közötti összefüggés. A tiszteleti formák egyes nyelvekre jellemző bonyolult rendszere nyilvánvalóan kapcsolatban van az adott nyelvkultúrákkal, de vajon milyen kulturális különbségekhez köthető a névelők megléte vagy hiánya az egyes európai nyelvekben? Vagy milyen szemléletbeli különbséget jelez az, hogy a latin és neolatin nyelvekben a melléknév általában a főnév után áll, míg a germán és szláv nyelvekben, a magyarhoz hasonlóan, többnyire előtte, vagy hogy a magyarban a számnevek után egyes számban van a főnév, vagy hogy egyes balkáni nyelvekben a határozott névelő a szóvégehez csatlakozik?

Mint fent jeleztük, a kultúra és a nyelv között szoros kapcsolat van, de a közvetlen kapcsolatot nem lehet mindig bizonyítani. Nem lehet egyértelműen

kijelenteni, hogy minden nyelvi sajátosságot valamilyen alapvető, sokszor nem nyilvánvaló, közvetlenül nem érzékelhető kulturális sajátosság (valóságsszemlélet, implicit értékek stb.) határoz meg vagy határozott meg, és hogy minden nyelvspecifikus nyelvtani struktúra visszavezethető a kultúrák eltéréseire.

Összefoglalva tehát, az egyes nyelvek más nyelvektől eltérő nyelvspecifikus (nyelvtani, szemantikai, lexikai és pragmatikai) vonásai közül azokat tekinthetjük kultúraspecifikusnak, amelyeknél a kulturális meghatározottság egyértelműen megállapítható. Ellenkező esetben az adott sajátosságot csak (véletlenszerű) nyelvspecifikus vonásnak tekinthetjük.

2.4. Kultúraspecifikus kifejezések

Kultúraspecifikusnak vagy kulturálisan kötöttnek azokat a nyelvi elemeket tekinthetjük, amelyeket egy adott nyelvet vagy nyelvváltozatot beszélő népcsoport anyagi és szellemi kultúrája határoz meg (beleértve a viselkedést szabályozó értékeket és normákat), amelyeknek megléte vagy milyensége az adott kultúrához köthető, azzal magyarázható. Kulturálisan kötött lehet ezen elemek **referenciális jelentése**, a hozzájuk kapcsolódó, különböző **enciklopédikus ismeretek** és **konnotációk**, illetve a nyelvi elemek **használati módja**.

A kultúraspecifikus kifejezés fogalmával kapcsolatban többnyire egyes lexikai egységekre gondolunk, de a grammatikai struktúrák és a lexiko-szemantikai rendszerek általános vonásai is kapcsolatba hozhatók kulturális különbségekkel, főleg a gondolkodásmód és az értékítéletek területén. A kultúraspecifikus grammatikai elemek közé tartoznak például az egyes nyelvekben fontos szerephez jutó kicsinyítő képzők vagy a tiszteleti formák bonyolult rendszere.

Az egyes nyelvekre jellemző általános lexikai-szemantikai vonások is kapcsolatba hozhatók a kultúrával. Nemcsak egyes lexémák (*paprikáscsirke*, *gulyásleves* stb.) lehetnek kultúraspecifikusak, hanem az is, hogyan tagolja egy nyelv a valóságot szemantikai mezőkre. A valóság egyes elemei minden népcsoport számára azonosak, de ennek az azonos valóságnak a szegmentálását is befolyásolja az adott népcsoport kultúrája. Az adott kultúrában fontos fogalmakat lexikalizálja a nyelv, a kevésbé fontosakat nem, vagy csak összetett szavakkal, illetve alkalmi szókapcsolatokkal. A taxonómikus hierarchiák, az alapszintűnek tekintett egységek, a prototípusok, a keretek, forgatókönyvek, argumentumstruktúrák, a metaforák stb. nyelvek közötti eltéréseinek egy része véletlenszerűnek tűnik, de jelentős része az eltérő kultúrákra vezethető vissza (Kövecses 2006: 39–46, Gósy 2000). Az egyes szavak jelentésének metaforikus kiterjesztése például sokszor kulturálisan meghatározott: a magyar *zöld* szó egyik átvitt jelentése ('szabad': *zöld út*, *zöld utat ad*) a magyar (és európai) kultúrának ahhoz a sajátosságához köthető, hogy a közlekedési lámpák zöld színe ad engedélyt a járművek továbbhaladására.¹⁰ A szemantikai szerkezet kulturális kötöttségei azonban nem nyilvánvalók, az adott nyelv beszélői ezeket kevésbé érzékelik közvetlenül. Az általános, statisztikai módszerekkel megállapítható különbségek (az alapszintű kifejezések eltérései, az explicitég szokásos szintje stb.) inkább a **láthatatlan kultúrához** (valóságsszemlélet, gondolkodásmód, értékek) tartoznak, mint a láthatóhoz.

Az azonos valóságon kívül az egyes nyelvek olyan valóságot is tükröznek, amelyek nem azonosak minden népcsoport, minden nyelv és minden kultúra számára. A valóságnak ezen elemei részben az eltérő természeti, részben az eltérő társadalmi környezettel kapcsolatosak (utóbbiba beleértve a szellemi kultúrát is), így kulturális meghatározottságukat az adott nyelv (és más nyelvek) beszélői jobban érzékelik. Ez a **látható kultúra** területe, ide tartoznak a különböző természeti képződmények, tárgyak, emberek, tevékenységek és az emberi tevékenység által létrehozott anyagi és szellemi termékek. (Ez nagyjából megegyezik azokkal a dolgokkal, amelyeket a fordítástudományban hagyományosan a reáliák közé szoktak sorolni.)

A lexikai egységeken túl a frazeológiai elemek is tükrözhetik a kultúrát, bár a nem metaforikus, nem idiomatikus kollokációk (*magas fal, fényes nappal* stb.) többségének nyelvek közötti eltérései nem hozhatók közvetlen összefüggésbe kultúrák közötti különbségekkel, és a metaforikus szókapcsolatok jelentős része is univerzális jellegű. A magyar *üres ígéret, üres szavak, üres fenyegetés, üres fecsegés* szókapcsolatok például szó szerint megfelelnek az angol *empty promises, empty words, empty threat* szókapcsolatoknak, így az alapvető metafora (A SZAVAK KONTÉNEREK) univerzálisnak tűnik. Mindenesetre az angol és a magyar összevetése esetén ezek a kifejezések nem kultúraspecifikusak.

Könnyebben felismerhető a kulturális meghatározottság az **idiomatikus kifejezésekben, szólásokban, hasonlatokban**, ugyanakkor ezek többségénél a kifejezésnek, mint egésznek a **referenciális jelentése nem kultúraspecifikus**, és a referenciális jelentés szempontjából más nyelvekben könnyen találunk megfelelő szót vagy kifejezést. A *meghal* jelentésben használt különböző kifejezések (*jobblétre szenderül, örök nyugalomra tér, fűbe harap, feldobja a talpát, beadja a kulcsot, leteszi a kanalat* stb.) referenciális jelentése ugyanaz, mint a *meghal*-é és a többi kifejezésé.

A frazeologizmusok esetében kultúraspecifikus vonás lehet, hogy **milyen fogalmakat fejez ki egy nyelv frazeológiai szókapcsolatokkal**, és ezekhez milyen nyelvi elemeket használ fel. Ez utalhat az adott fogalom, illetve az összetevők által jelölt fogalmak kulturális fontosságára, centralitására. Az angol *drinks like a fish/lord* kifejezés egyik összetevője sem kultúraspecifikus, és nem az a kifejezés által jelölt fogalom sem ('nagyon sokat, mértéktelenül iszik'). Az viszont, hogy a sokat ivó embert az angol a *hal*-hoz, illetve az *úr*-hoz hasonlítja (míg a magyar a *gödény*hez, illetve *kefekötő*höz), bizonyos mértékig kultúraspecifikusnak tekinthető, utal arra, hogy a jelölt fogalmak az adott kultúrában szaliensek, a figyelem előterében vannak.

Sok frazeologizmus **tartalmaz kultúraspecifikus összetevőket** (reálialexémákat): *Nem erőszak* a disznótor, *El van maradva* egy brosúrával, *Amilyen az adjonisten, olyan a fogadjisten* stb. A kifejezés egészét tekintve ezek – felfogásom szerint – kultúraspecifikus frazeologizmusok, de nem reáliák, illetve reálialexémák.

Ugyanakkor gyakran előfordul az is, hogy a frazeologizmusokat alkotó szavakban nincs semmi olyan, amit kultúraspecifikusnak tekinthetnénk. Mind az angol, mind a magyar kultúrában ismeretes tárgyak a *kulcs*, a *kanál* és a *vödör*, de a magyar csak az előbbi kettőt használja a 'meghal' értelmű, fent idézett

kifejezésekben, míg az angol csak az utóbbit (*kick the bucket*). Más oldalról közelítve, ha egy kultúrában valami nem ismeretes, vagy nincs jelentősége, akkor nyilvánvalóan nem alkotnak vele frazeológiai egységet. Így nem valószínű, hogy az eszkimók vagy a sivatagi népek a *fűbe harap*-hoz hasonló kifejezést hoznának létre. Sokszor véletlenszerűnek tűnik, hogy melyik nyelv milyen szavakat, illetve milyen képet használ egy frazeologizmus létrehozásában. Így például az öregséget a magyar az országúthoz hasonlítja (*öreg, mint az országút*), az angol a hegyekhez (*as old as the hills*). A különbség véletlenszerűnek tűnik, nem valószínű, hogy valami mélyreható kulturális különbséget jelez. (Egyébként a két kifejezés stilisztikai értéke és konnotációi is minden jel szerint azonosak.) Sokszor az is véletlenszerű, hogy miért van egyik nyelvben olyan frazeológiai fordulat, amely a másik nyelvből hiányzik. Véletlennnek kell tekintenünk, hogy a magyar *hazudik, mint a vízfolyás* kifejezésnek nincs angol megfelelője, hacsak nem akarjuk feltételezni, hogy a magyar kultúrában a hazugság fogalmának nagyobb jelentősége van, mint az angolban.

Kultúraspecifikus **konnotációkat** hordozhatnak a frazeologizmusokban szerephez jutó egyes szavak is. Az *iszik, mint a gödény/kefekötő* hasonlatnak a 'népies' vagy 'régies' konnotáció adhat kultúraspecifikus színezetet. Hasonló módon, bár az *otthagya őket, mint Szent Pál az oláhokat* kifejezésben a referenciális jelentés szempontjából ('váratlanul, magyarázat nélkül otthagyni valakit') nincs semmi kultúraspecifikus (a mondás könnyen helyettesíthető leíró jellegű kifejezéssel), az *oláh* népnév konnotációi és az a tény, hogy a kifejezés a váratlan otthagytást egy történettel hozza összefüggésbe (ami ugyan elhomályosult), a magyar kultúrához kapcsolja.

Megjegyzendő, hogy az idiomatikus kifejezésekben gyakran **elhomályosult az eredeti kapcsolat a kifejezés jelentése és az azzal kapcsolatos kulturális szegmens között**: míg a *fején találja a szöveget, nagy fába vágja a fejszét, feldobta a talpát, zsákbamacskát árul, mintha karót nyelt volna* jelentésében felismerhető az egyes összetevő elemek és a kulturális háttér összefüggése, addig a *láttam már karón varjút, eben gubát cserél, eb ura fakó, egy fabatkát sem ér, otthagya őket, mint Szent Pál az oláhokat* kifejezések eredeti jelentése és kulturális háttere már a magyar anyanyelvűek többsége számára sem világos.

Az idiomatikus kifejezések kultúraspecifikus vonásai tehát – amennyiben valóban vannak az adott kifejezésnek ilyen vonásai – leginkább a kifejezés stilisztikai értékéhez, a kifejezésben szereplő szavaknak a különböző, gyakran a nem látható kultúrára (történelmi, irodalmi, vallási háttér, konvenciók, gondolkodásmód stb.) vonatkozó utalásaihoz, konnotációihoz kapcsolódnak. A jelek szerint a frazeologizmusok kultúraspecifikussága széles skálán mozog, és erősen kontextusfüggő.

A kulturális háttér azonban nem csupán a szemantikai szerkezetet, a lexikai és frazeológiai egységeket határozhatja meg, illetve befolyásolhatja, hanem a nyelvhasználat pragmatikus és szociopragmatikus aspektusait, a nyelvi konvenciókat és normákat, a pragmatikai helyénvalóságot is. Az adott kultúrától függ, hogy az egyes beszédaktusokat különböző situációkban milyen direkt vagy indirekt nyelvi formákkal fejezi ki egy nyelv, mikor milyen nyelvi kifejezé-

seket tekint helyénvalónak, hogyan fejezi ki az udvariasságot, melyek a fatikus nyelvhasználat szinterei és formái, mikor használ iróniát, célzásokat, milyen mértékben támaszkodik az expliciten kódolt információkra, illetve következtetésekre stb. A kultúraspecifikus nyelvhasználat nyelvi oldalról szoros kapcsolatban van a formulaszerű nyelvhasználattal, a kultúra oldaláról a szokásokkal, szemléletmóddal, értékekkel, tehát a kevésbé látható kultúrával. A kifejezésekben szereplő összetevők önmagukban nem feltétlenül nyelv- vagy kultúraspecifikusak, és nem annyira a referenciális jelentésben térnek el más nyelvektől, mint a konnotációk és a kapcsolódó enciklopédikus ismeretek tekintetében.

Wierzbicka (1991) szerint a lengyel nyelv a tanácsadás beszédaktusát tipikusan explicit performatív igével (*ja ci radze*, ‘azt tanácsolom neked’) valósítja meg. Az angol nyelv viszont jóval kevesebbszer használ explicit performatív igét: az *I advise you* helyett inkább indirekt nyelvi formákat használ. A tanácsadás, kínálás, véleménykifejtés beszédaktusaiban jelentkező eltéréseket Wierzbicka a kulturális alapértékek eltéréseivel hozza kapcsolatba.

Az interkulturális kommunikáció irodalmából számos példát idézhetnénk arra is, amikor két kultúra a helyénvalóság tekintetében tér el egymástól, például hogy megkérdezhetjük-e egy ismeretlentől, mennyi a fizetése, hány kiló a súlya (Jeong 2006), vagy hogy kérhetünk-e ismeretlentől az utcán cigarettát (ld. fent).

A kultúraspecifikus grammatikai jelenségek között már említett tiszteleti formákat a kultúraspecifikus (szocio)pragmatikai jelenségek között is megemlíthetjük. Ezek szoros kapcsolatban vannak azzal, hogyan szabályozza az adott kultúra a nyelvi viselkedést különböző kontextusokban, hogyan kezeli a tiszteletadást, az udvariasságot, a távolságtartást és a hatalmi viszonyokat.

A keleti nyelvek helyett itt nézzünk meg egy magyar és egy angol példát. A régi magyar filmekben gyakran előforduló *Szervusz, öcsém, én vagyok az idősebb* kifejezésben nem annyira a szavak referenciális jelentése kultúraspecifikus, hanem az, hogy ez a kifejezés a tegezés felajánlásával egyenértékű, és a távolság csökkentését javasolja. Ugyanezt az angol a keresztnév használatára való áttéréssel jelzi: ha egy filmben a *Mr. Taylor*-ként megszólított személy azzal válaszol, hogy *Frank* vagy *Call me Frank*, az körülbelül ugyanazt jelzi, mint a magyar *tegeződjünk*.

A pragmatikai jellegű kultúraspecifikus nyelvi megnyilvánulások közé sorolhatjuk a diskurzusjelölők használatát is, amennyiben ezek jelentése vagy használati gyakorisága bizonyíthatóan összefügg alapvető, kulturálisan meghatározott gondolkodás- és magatartásmódokkal (ld. fent 2.3.).

A szövegszerkesztés módjainak különbségeit szintén a nyelvhasználat kultúraspecifikus vonásai közé sorolhatjuk (Holló 2008). A kontrasztív retorika által feltárt különbségek főleg bizonyos írott szövegtípusokban jelentkeznek, és a fordításban is szerepet játszhatnak (Károly 2007).

Kultúraspecifikus jelentést hordoznak az irodalmi utalások is (Leppihalme 1997). Az *All the King's Men* regénycím (Robert Penn Warren 1946) annak mond valamit, aki ismeri a *Humpty Dumpty* című angol gyermekverset. Az irodalomból származó utalásokat a köznyelv is gyakran használja, de az utalás eredete sokszor elhomályosodik, így a kifejezés egyszerű frazeologizmussá válik.

Így például a mai magyar fiatalok jelentős része ismeri a *zúgva száll, mint a győzelmi zászló* vagy a *titkos féreg foga rág* kifejezést, anélkül hogy az eredetét ismernék.¹¹

2.5. Nyelvspecifikus és kultúraspecifikus

A nyelvspecifikus elemek lehetnek kultúraspecifikusak vagy nem kultúraspecifikusak. (Természetesen nem választhatjuk szét mereven a két kategóriát, és az azonosítás egyes esetekben igencsak nehéz.) A kultúraspecifikus elemek szintén lehetnek nyelvspecifikusak vagy nem nyelvspecifikusak. Ez utóbbi esetben a kultúraspecifikus kifejezésnek van ugyan megfelelője (egy) más nyelv(ek)ben, de a használati módja kultúraspecifikus. Ezért nem célszerű a kultúraspecifikus kifejezéseket a nyelvspecifikus kifejezések alosztályaként megjelölnünk, inkább egymást metsző halmazoknak kell tekintenünk őket.

A nyelvspecifikus és a kultúraspecifikus kifejezések közötti viszonyokat szemlélteti az 1. táblázat.

1. táblázat

A nyelvspecifikus és a kultúraspecifikus kifejezések közötti viszonyok

Nyelv		Egymáshoz képest a két kifejezés	
magyar	angol	nyelvspecifikus	kultúraspecifikus
folyó	river	-	-
villám	lightning	-	-
tó	lake/pond	+	-
félszemű	one-eyed	+	-
kuruc	-	+	+
pogácsa	-	+	+
köszönöm	thank you	- (+)	+
szeretlek	I love you	- (+)	+

A magyar *köszönöm* és *szeretlek* mint pragmatikai formulák – eltekintve attól az általános nyelvtani különbségtől, hogy a magyar kihagyja a névmásokat, az angol viszont megtartja, nem nyelvspecifikusak az angol *thank you*-hoz vagy *I love you*-hoz képest. Kultúraspecifikus viszont a használati módjuk: ha az angol kultúra kontextusában a kínálásra azt válaszoljuk, hogy *thank you*, azt úgy értelmezzük, hogy *köszönöm*, *nem*. Az amerikai angol *I love you* kultúraspecifikussága a magyar *szeretlek*-hez képest pedig abból adódik, hogy ezt a kifejezést az amerikai angol kultúrában jóval gyakrabban (bizonyos helyzetekben előre megjósolható módon) használják.

2.6. Reáliák, reálialexémák

A kultúraspecifikus kifejezéseken belül külön csoportot alkotnak, illetve alkothatnak a **kultúraspecifikus lexikai egységek**, a *reáliák*. Ez a kifejezés eredetileg az anyagi kultúra sajátosságos jeltárgyait jelölte, majd kiterjesztették a természeti környezetre, a társadalmi szervezetre, a szellemi kultúra (irodalom, történelem, zene) fogalmaira is. A fordítástudományi szakirodalom a *reáliák* kifejezést a *reáliák megnevezése* értelemben használja.

Mivel a *reália* jeltárgyat és a jeltárgy megnevezését is jelentheti, célszerűbb a *reálialexéma* kifejezést használnunk (Mujzer-Varga 2007, 2009), hogy a jeltárgyakat és a jeltárgyak megnevezéseit elkülönítsük.

Míg a kultúraspecifikus kifejezés esetében a kultúraspecifikusság adódhat a referenciális jelentés, a konnotatív jelentés(ek) vagy az enciklopédikus ismeretek egyediségéből, és a kultúraspecifikusság megnyilvánulhat grammatikai, lexikai vagy nyelvhasználati sajátosságokban is, addig a *reália*, illetve *reálialexéma* terminus csak lexikai egységekre vonatkozik, és a **referenciális jelentés** kulturális meghatározottságát tekinti döntő szempontnak. Ezzel – kimondva vagy kimondatlanul – sokszor együtt jár az a feltételezés is, hogy a reáliák jeltárgyai hiányoznak más kultúrákból. Ezt a felfogást tükrözik a reáliák meghatározásai és osztályozási rendszerei is (Vlahov és Florin 1980, Klaudy 1994).

Megjegyzendő, hogy a fordítás nehézségeit nem annyira a reáliák referenciális jelentése, hanem konnotációik és/vagy a kapcsolódó enciklopédikus ismeretek okozzák. Ezt felismerve, egyes szerzők a reáliák fogalmába besorolják azokat a lexémákat is, amelyek a referenciális jelentés szempontjából jól működő szótári ekvivalenssel rendelkeznek más nyelvekben (ld. a 2.6. részben), de konnotatív jelentésük révén a forrásnyelvi olvasó számára valamilyen többlettartalmat fejeznek ki (Valló 2000: 44, Forgács 2004: 40).

A reáliák, illetve reálialexémák fogalmába sokan beleértik az összes kultúraspecifikus nyelvi elemet és nyelvhasználati módot, a frazeologizmusokat, az irodalmi és történelmi utalásokat, a célzásokat, a pragmatikai helyénvalóságot stb. (Forgács 2002, 2004, 2007a, Tellingner 2003). Ezek jelentős része azonban nem felel meg a *reália* eredeti jelentésének: nincsen nyelven kívüli *jeltárgya* és nem *lexéma*, így nehezen sorolható a *reálialexémák* kategóriájába. Így például a kultúraspecifikus grammatikai szerkezeteket, lexiko-szemantikai rendszereket, stilisztikai sajátosságokat vagy nyelvhasználati módokat, amelyek egy nyelvkultúra implicit alapfeltevéseit, normáit és értékeit, azaz a nem látható kultúrát fejezik ki, nem sorolhatjuk egy **lexikai** kategóriába. A nem lexikai jellegű kultúraspecifikus kifejezéseket nem tekinthetjük reáliáknak, illetve reálialexémáknak – ezeket tehát csak a *kultúraspecifikus kifejezések* tágabb kategóriájába sorolhatjuk be.

A frazeologizmusok egy része lexéma értékű, és amennyiben kultúraspecifikusak, besorolhatók a reálialexémák kategóriájába. Így például az angol *trooping the colour* ('királynő születésnap díszszemléje') kifejezést¹² reálialexémának tekinthetjük. Ha azonban a reálialexémák meghatározásában a referenciális jelentést tartjuk döntő szempontnak, és olyan lexémákat sorolunk ide, amelyeknek jeltárgya nem létezik más kultúrákban, akkor a frazeológia na-

gyobbik része nem tartozik ide. A *húzza a lóbőrt* ('horkol, horkolva alszik'), a *veri, mint szódás a lovát* ('erősen üti'), az *üti-vágja, mint a répát* ('erősen üti') stb. kifejezések által jelölt cselekvések nem kultúraspecifikusak. Bár ezek a kifejezések tartalmazhatnak olyan lexikai egységeket, amelyeket reáliának tekinthetünk (*szódás*), ezek az *utóbbiak* a kifejezés egészének referenciális jelentését nem határozzák meg, csupán a konnotatív jelentésekhez járulnak hozzá. A frazeológiai egységek jelentős része tehát kultúraspecifikus konnotációkkal rendelkezik, de nem sorolható a reálialexémák közé.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy a reálialexémák a kultúraspecifikus kifejezéseken belül egy szűkebb csoportot alkotnak. Vannak olyan frazeológiai egységek, amelyek megfelelnek a reálialexéma kritériumainak, de a frazeológia nagyobb része inkább csak a tágabb kultúraspecifikus kategóriába fér be, illetve még ez utóbbiba se.

A reálialexémák elkülönítése más kultúraspecifikus elemektől nem mindig egyszerű, nyilvánvalóan sok a határeset. Ennek ellenére nem látszik sem elméletileg megalapozottnak, sem gyakorlatilag célszerűnek a reália fogalmát minden kultúraspecifikus nyelvi jelenségre kiterjeszteni.

2.7. A kulturális kötöttség relativitása

Többen rámutattak arra, hogy a kulturális kötöttség viszonyfogalom (Valló 2002, Forgács 2004, Vermes 2004, Lendvai 2007, Heltai 2007). Ennek okait a jelen részben részletesen megvizsgáljuk.

2.7.1. Egy másik kultúrához képest

A kulturális kötöttség viszonylagos, mert nem önmagában létezik, hanem **mindig egy másik kultúrához képest** (Vermes 2004, Lendvai 2007, Heltai 2007). Egy bizonyos nyelvtani szerkezet, lexikai egység vagy nyelvhasználati mód kulturálisan kötöttnak bizonyulhat, ha *A* nyelvkultúrát *B* nyelvkultúrához hasonlítjuk, de könnyen lehet, hogy *C* nyelvkultúrához képest nem az. Az orosz *borscs* – a magyarhoz képest – kultúraspecifikus, de a lengyelhez és más kelet-európai nyelvkultúrákhoz (ukrán, belorusz) képest nem az: a lengyel *barszcz* és az orosz *борщ* lényegében ugyanaz a leves. A lengyel *bigos* hasonló a magyar székelykáposztához, de mégsem ugyanaz, tehát a magyarhoz képest kultúraspecifikus; a litvánhoz képest viszont nem. A *töltött káposztát* jellegzetes magyar ételnek tekintjük, és ha a magyart az angol kultúrával vetjük egybe, akkor kultúraspecifikus lexéma (sőt reálialexéma). Más a helyzet, ha a magyart a románnal hasonlítjuk össze: a román *sarmale* ugyanúgy készül, mint a magyar *töltött káposzta*, így magyar–román összehasonlításban a *töltött káposzta* nem kultúraspecifikus. A *bryndzové haluški*, mint tipikus szlovák étel, az angolhoz képest kultúraspecifikus; a magyarhoz képest nem – ezt az ételt *sztrapacska* néven nálunk is ismerik.

A reálialexémák a legtöbb meghatározás szerint olyan jeltárgyakra vonatkoznak, amelyek más kultúrákban nem léteznek. Ilyen reálialexémák például (Vlahov és Florin kategóriái szerint) a földrajzi nevek (*Gretna Green*), a tör-

ténelmi személyek és események (*Hunyadi, aranybulla*) megnevezései, egyes néprajzi reáliák (*csárdás, regölés, betlehemezés*) stb. Ugyanakkor a reáliák más kategóriái esetében már nem ilyen egyszerű, hogy létezik-e a jeltárgy egy másik kultúrában. A legtöbb esetben kiderül, hogy a reálialexémaként azonosított kifejezéshez **hasonló** referenciális jelentéssel rendelkező lexéma létezik más nyelv(ek)ben is, és a kontextustól függ, hogy a hasonló fogalmakat azonosnak tekintjük-e, vagy a hasonlóság mellett meglévő különbségeket számítsuk-e döntőnek. A döntés sokszor nyilvánvalóan attól is függ, hogy honosító vagy idegenítő megközelítést alkalmazunk-e. Az is lehet, hogy egyes kontextusokban számít a különbség, másokban nem. Így néhány sorral feljebb azt mondtuk, hogy az orosz *borscs* a lengyelhez és más kelet-európai nyelvkultúrákhoz képest nem kultúraspecifikus; ugyanakkor vannak eltérések az orosz, ukrán, lengyel, belorusz stb. elkészítési módok között, tehát lehetnek olyan kontextusok, amikor a különbségek dominálnak. Ezért nem jelenthetjük ki egyértelműen, hogy az orosz *борщ* és a lengyel *barszcz* egymáshoz képest nem kultúraspecifikus. Valamilyen mértékig **hasonlít** egymáshoz a *vodka* és a *pálinka* – tehát mondhatjuk-e, hogy a *vodka* jeltárgya hiányzik a magyar kultúrából? Hasonló módon viszonyul egymáshoz a magyar, az angol és a tibeti *tea*, hiszen mindegyik tealevélből készül – ugyanakkor különbségek is vannak: az angolok gyakran tejjel isszák a teát, a tibeti teába pedig jakvaját tesznek. Reálialexéma-e tehát az angolról magyarra vagy tibetiről magyarra fordítás során a *tea*, illetve *po cha* szó? Létezik-e a magyarban a *tea*, illetve a *po cha* jeltárgya?

Ugyanez a dilemma nagyon sok más lexéma esetében felmerül. Ha csak a referenciális jelentést nézzük, az alapvető hasonlóságok mellett nagyon sok különbség is lehet két nyelv szótári ekvivalensnek tartott szavai között: a magyar *kenyér*, a német *Brot* és az angol *bread* sem egészen ugyanaz (vö. Fawcett 1997: 21).

Az is előfordul, hogy a jeltárgy létezik a két összehasonlított kultúrában, de csak az egyikben lexikalizált. Az angolban nincsen a magyar *ezüstvasárnaphoz* hasonló kifejezés, a fogalom ('the second Sunday before Christmas') azonban ismert. A lexikalizáltság természetesen arra utal, hogy a magyar kultúrában ez fontosabb fogalom, mint az angolban, de a fogalom az utóbbiban is létezik. A lexikalizáltság, illetve a lexikalizáltság hiánya tehát indirekt módon visszavezethető kulturális különbségekre. Más esetekben azonban nehéz a lexikai különbségeket kulturális eltérésekhez (a fogalom relatív fontossága) kötni. Nem világos, milyen kulturális jelentősége van annak, hogy az orosz nyelvben meglévő *цумку* szónak ('24 óra') sem az angolban, sem a magyarban nincs megfelelője. (Barhudarov (1975: 90) szemléletesen mutatja be a napszakok megnevezéseinek eltéréseit az angol és az orosz nyelvben.)

A jeltárgy hiányával kapcsolatos feltételezés azért is nehezen tartható, mert sok esetben van jeltárgy, csak a fogalmak rendszere az, amely teljesen eltér. Hagyományosan nehezen feleltethető meg egymásnak az angol és a magyar egyetemi szervezetre és beosztásokra vonatkozó szókincs. Ha a *college* szót a *főiskolának* feleltetjük meg, akkor mit kezdjünk a *university college* kifejezéssel? Hogyan fordítsuk angolra a *főiskolai kar, főiskolai tanár, docens* stb. kifejezéseket (Heltai 2007)? Hasonló kérdésekre hívja fel a figyelmet Horváth (2004) is.

2.7.2. Poliszém szavak: nem minden jelentésükben

Lendvai (2007) arra is felhívja a figyelmet, hogy a poliszém szavak többnyire csak egy bizonyos jelentésükben tekinthetők reáliának, míg más jelentéseikben nem. Magyar–angol összevetésben a *bíró* megfelel a *judge* szónak, de egy másik jelentésében (‘helység elöljárója’) már reálialexémának mutatkozik, és nem fordítható a *judge* szóval.

2.7.3. Kontextusfüggő

Már az eddigiekből is kirajzolódik, hogy a kultúraspecifikusság a **kontextustól** függ. Adott kontextusban még olyan lexémák is kultúraspecifikusnak (reálialexémának) bizonyulhatnak, amelyeknek állandó szótári ekvivalense van az összehasonlításban szereplő másik nyelvben. Az angol *field* szó által kifejezett fogalmat általában nem tartjuk kultúraspecifikusnak, a legtöbb esetben jól megfeleltethető a magyar ’mező’ szónak. A következő mondatból azonban kiderül, hogy az angol *field* és a magyar *mező* nem teljesen azonos fogalomra vonatkozik.

(1) In a field behind the house there are some cows.

Miért használ határozatlan névelőt az angol ebben a mondatban? Magyarul nyilván azt mondanánk, hogy *A ház mögött, a mezőn néhány tehén van.* Csak-hogy az angol vidéket sövények és kőkerítések tagolják **mezőkre**, míg a magyar *mező* általában nincs ilyen módon lehatárolva.¹³

A fenti példában a *field* váratlanul megmutatkozó kultúraspecifikus jellege nem feltétlenül okoz gondot a fordításban. A tágabb szövegösszefüggéstől függ, van-e jelentősége ennek az eltérésnek. A kultúraspecifikus vonások jelentőségét fokozza az olyan kontextus, ahol az adott reálialexémából a forrásnyelvi olvasó olyan következtetéseket vonhat le, amelyeket a célnyelvi olvasó nem vonhat le (a referenciális jelentés tekintetében ekvivalens) célnyelvi megfelelőiből. Christie *Halál a Niluson* című detektívregényében Poirot fontos következtetést von le abból a tényből, hogy az egyik szereplő beleszól ismeretlenek társalgásába, holott az *old school tie*-t (‘régis iskolai nyakkendő’) viseli. Bár az *iskolai nyakkendő* nem része a magyar kultúrának, a kifejezés minden további nélkül fordítható és érthető, amíg csupán a referenciális jelentésről van szó; azzal az ismerettel azonban már nem minden magyar olvasó rendelkezik, hogy jellemzően milyen viselkedési szabályokhoz tartja magát az, aki a régi iskolai nyakkendőt viseli.¹⁴

Más oldalról előfordul, hogy az önmagában reáliának számító kifejezés kultúraspecifikussága adott kontextusban semlegesítődik. Bár *Mohács* nevéhez erősen tapadnak a *mohácsi vésszel* kapcsolatos konnotációk, a *Holttestet találtak a Dunában Mohácsnál, a Sokac-révnél* újságcím talán nem hívja elő ezeket, és a fordítónak sem okozhat gondot.

A magyar *icce* szót reáliának tekinthetjük: nem felel meg pontosan sem az angol *pint*, sem az orosz *кварт* szónak (az *icce* 7-8, a *pint* 4-6 deciliter,

a *κωρμα* majdnem egy liter). A következő mondat fordításában azonban nem ez az eltérés lényeges, és ha a fordítás a konnotatív jelentést (‘régi úrmérték’) visszaadja, akkor sikeres.

- (2) [...] s azóta a tehén (kérdézzék meg kendtek a Krátki-familiától) tizennégy **icce** tejet ad naponként. (Mikszáth: Szent Péter esernyője)

2.7.4. *Transzkulturalitás*

A kultúraspecifikusság viszonylagossága annak is köszönhető, hogy az egyes kultúrák átveszik egymás kulturájának elemeit és megnevezéseit, tehát egyes reálialexémák **transzkulturálissá** válnak (Pedersen 2005, Lendvai 2007). Ez a tendencia különösen felerősödött ma, a globalizáció korában (Lendvai 2007). Az ún. transzkulturális kifejezéseket (*borscs, cowboy, haiku, jacuzzi, jakobinus, pizza, poncho, praliné, sheriff, szekus, szusi, whisky* stb.) tulajdonképpen nem tekinthetjük reálialexémáknak, de egyes esetekben nehéz megmondani, hogy vajon a befogadó kultúra teljes mértékben honosította-e már az adott kifejezést, másrészt a transzkulturális kifejezések a kontextustól függően megőrizhetnek valamit eredeti kultúraspecifikusságukból.

A transzkulturális kifejezések jelentése, illetve használati módja az átvevő kultúrában kisebb-nagyobb mértékben eltérhet az eredeti kultúra összefüggésében érvényes jelentéstől, vagy használati módtól, illetve más konnotációi lehetnek, mint a kölcsönző kultúrában. A konnotációk (mint például a latinizmusokéi is) elsősorban az idegen hangzással, idegen kultúrával kapcsolatosak.

A *seriff* szót a magyar nyelv is használja, de a vadnyugati filmekkel kapcsolatos konnotációk miatt a hivatalos dokumentumokban előforduló *sheriff* szó nem fordítható magyarra ezzel a szóval (Horváth 2004). A más nyelvkultúrákból átvett szavak és kifejezések egyébként is hosszabb-rövidebb ideig hordozzák az „idegen szó” konnotációt („ez X vagy Y nyelvkultúrából származik”), amit a fordítás – különösen, ha arra a nyelvre történik, amelyből a kifejezés eredetileg származik – többnyire nem tud visszaadni. Mivel az eredeti kultúrában nincs a kifejezésnek ilyen konnotációja, a transzkulturális kifejezés valamilyen mértékig mindig kultúraspecifikus marad.

2.7.5. *Konnotációk, stilisztikai érték*

A reálialexémák meghatározása során azt is meg kell fontolnunk, hogy ide soroljuk-e az olyan lexikai egységeket, amelyeknek a referenciális jelentés szempontjából van olyan szótári ekvivalense más nyelvekben, amelyek ténylegesen azonos jelentést fejeznek ki, de bizonyos konnotációik kultúraspecifikusnak tekinthetők. Ilyenek például egyes számnevek. A 3-as, a 7-es, a 12-es és 13-as szám bizonyos kultúrákban kitüntetett, és speciális konnotációk kísérhetik őket (*szentháromság, három a magyar igazság; hét szentség, hét nyelven szól, hét főbűn, hétvezérek, heten vagyunk, mint a gonoszok; tizenkét tanítvány, tizenkét kőműves, tizenkettőt üt az óra, a tizenkettedik órában, péntek 13-a volt* stb.). A kínai és a japán nyelvben a négyes számot a halállal asszociálják (Phillips 2001). Úgy

gondolom, hogy a fenti kérdésre adott válasz csakis *nem* lehet: a számokat nem tekinthetjük reáliáknak, nem egy adott kultúra jellemző tárgyait vagy fogalmainak jelölik. Ugyanakkor bizonyos konnotációik, különösen szókapcsolatokban, **kultúraspecifikusak** lehetnek.

Hasonlóképpen kérdéses, hogy reáliák-e azok a szavak, amelyeknek referenciális jelentésükben jól működő szótári ekvivalensük van más nyelv(ek)ben, de stilisztikai szempontból jelölt kifejezések. Ide tartoznak a semleges stilisztikai értékű szavak stilisztikailag jelölt szinonimái. A magyar *tót* népnév referenciális jelentése minden nyelvre fordítható a magyarban is létező, stilisztikailag semleges *szlovák* szó ekvivalenseivel. A *tót* tehát nem reálialexéma, bár konnotációi és a kapcsolódó enciklopédikus ismeretek alapján kultúraspecifikusnak tekinthető.

A konnotatív jelentések nem feltétlenül kultúraspecifikusak. A *staničli* és a *zacsi*, a *zacskó* szóval szemben, informális, bizalmas jellegűek, de nehéz lenne meghatározni, hogy a hozzájuk kapcsolódó konnotációk a magyar kultúra mely szegmensével kapcsolatosak. A *dohány* ('pénz') szleng kifejezés sem kultúraspecifikus: referenciális és konnotatív jelentései elég pontosan megfelelnek az angolban és amerikaiban használatos ilyen értelmű szleng kifejezéseknek (*dough*, *potato* stb.).

Nem igazán illenek a reálialexémák kategóriájába az idegen szavak sem. A 19. századi és korábbi magyar kultúrára (és irodalomra) jellemző volt a latin szavak használata, de az *almárium*, *processzió*, *installáció*, *domine fráter*, *punktum*, *amice* kifejezések referenciális jelentése egyáltalán nem a magyar (vagy a latin) kultúra sajátos jeltárgyaira vonatkozik; a referenciális jelentés szempontjából tehát aligha lehet ezeket a szavakat reálialexémáknak tekinteni. Ugyanakkor, mivel a magyar nyelvben való használatuk jellemző volt a magyar kultúra egy bizonyos szakaszára, ezeket a kifejezéseket (bizonyos mértékig) kultúraspecifikus (magyar) kifejezéseknek tekinthetjük.

2.7.6. *Centralitás*

Relatív a kulturális kötöttség fogalma azért is, mivel az egyes kultúraspecifikus kifejezések által jelölt fogalom jelentősége az adott kultúrában változó, mint ahogy az is változó, hogy milyen mértékben jellemzi az adott nyelvkultúrát alkotó csoportok egészét. Ily módon a *birsalmasajt* kevésbé kultúraspecifikus, mint a *halászlé*, és a *kőriska* kulturális jelentősége kisebb, mint a népdalokban is előforduló más fáké (*jegenyefa*, *szomorúfűz* stb.; Heltai 2007). Azt is mondhatjuk, hogy egy nyelvkultúrán belül is vannak kulturálisan kötött kifejezések. Az egyes vidékek ételei, italai, stb. ugyanazon nyelvkultúra más földrajzi vagy társadalmi csoportjai számára „intra-kultúraspecifikusak” lehetnek. Ilyen kifejezés például a magyarban a Nyugat-Magyarországon ismert *csiripiszli* is.¹⁵

2.7.7. *Időbeli változás*

Egy adott nép kultúrája időben is gyorsan változik: az 1950-es évek „kultúrshavait” és fogalmait (*lódenkabát*, *disszidál*, *kalóriapénz*, *davajgitár*, *szakérettségi*, *sztahanovista*, *revizionista*, *agitprop bizottság* stb.) ma már csak az

idősebb nemzedék ismeri (ld. Burget 2008, Heltai 2008). Ugyanakkor sok új kölcsönszó kerül be a nyelvbe, amelyeknek egy része gyorsan meghonosodik, így a fordítás során ezeket a szavakat már nem tekinthetjük reálialexémáknak (*vodka, szusi, pizza*, stb., ld. Lendvai 2007).

Az utóbbi években gyorsan változtak nálunk a tegezés és magázás szabályai és a megszólítások is. Ez azt jelenti, hogy a nyelv kultúraspecifikus vonásai – még a kultúra legidőtállóbb rétegét, az *implicit alapfeltevések, normák és értékek* kategóriáját tekintve is – változnak.

2.7.8. Kultúraspecifikus vs. nyelvspecifikus

A kulturális kötöttség relatív fogalom azért is, mert a nyelvspecifikus és a kultúraspecifikus elemek közötti határ elmosódó (ld. fent). Az *agresszív* szó könnyen fordítható az egyes európai nyelvek között, gyakorlatilag ugyanaz a hangsor ugyanazt a fogalmat és ugyanazt a negatív konnotációt fejezi ki a legtöbb európai nyelvben, de nehezen fordítható kínaira (Wong 2007). A kínai nyelv tehát nem lexikalizálta ezt a fogalmat – de vajon nyelvspecifikus vagy kultúraspecifikus különbségről van-e szó? Nyilván inkább az előbbiről, hiszen aligha feltételezhetjük, hogy a kínai kultúrában nincs szerepe az agresszióknak.

3. Összefoglalás: nyelvspecifikus, kultúraspecifikus, reália

Összefoglalva a fentieket, úgy gondolom, hogy az egyes nyelvek különböző nyelvtani, lexikai és nyelvhasználati vonásai **nyelvspecifikusak**, ha az adott vonás a vele összehasonlított másik nyelvben vagy más nyelvekben nem található meg, és ha az adott sajátosságot nem lehet egyértelműen a nyelvhez kapcsolódó látható vagy láthatatlan kultúrával magyarázni.

Kultúraspecifikusnak tekinthetjük azokat a nyelvi elemeket, szerkezeteket, nyelvhasználati módokat, amelyek a referenciális és a konnotatív jelentések, a kifejezéshez kapcsolódó enciklopédikus ismeretek vagy a nyelvhasználati módok tekintetében az adott kultúrával kapcsolatba hozhatók, azzal magyarázhatók, ugyanakkor az összehasonlításban szereplő más nyelvkultúrákban nem találhatók meg vagy jelentősen eltérnek.

A kultúraspecifikus kifejezések között elkülöníthetjük a **reálialexémák** kategóriáját, amelyek elsősorban az adott kultúra látható, illetve könnyen észlelhető elemeit (tárgyak, személyek, társadalmi szerepek, társadalomszervezés, tevékenységi formák stb.) nevezik meg.

Mind a kultúraspecifikus kifejezés(mód), mind a reálialexéma viszonyfogalom, az összehasonlított nyelvkultúráktól, a hasonlóság, illetve különbözőség mértékétől, a kontextustól és a nyelvi érintkezések során kialakuló transzkulturalitástól függ. Az egyes kategóriák – nyelvspecifikus és kultúraspecifikus, kultúraspecifikus és reálialexéma – közötti határ elmosódó.

A fentieket figyelembe véve, a fordítástudományi kutatások során aligha hasznos, ha a *reália* terminust minden kultúraspecifikus kifejezésre kiterjesztjük. Célszerűbb, ha a reálialexémák fordításának kérdését a tágabb kategóriába

(kultúraspecifikus nyelvi elemek és kifejezésmódok) ágyazva vizsgáljuk, pontosan megjelölve, hogy ezen belül a jelenségek mely csoportjait tanulmányozzuk, nem felejtkezve el arról, hogy az egyes kategóriákat a gyakorlatban nem lehet mereven elválasztani.

Irodalom

- Ádám P. 2004. *Francia–magyar kulturális szótár*. Budapest: Corvina.
- Barhudarov I. Д. Бархударов
- Bart I. 1998. *Angol–magyar kulturális szótár*. Budapest: Corvina.
- Bart I. 2000. *Amerikai–magyar kulturális szótár*. Budapest: Corvina.
- Bart I. 2009. *Magyar–német kulturális szótár. Ungarn Land Und Leute*. Budapest: Corvina.
- Brembeck, W. 1977. *The Development and Teaching of a College Course in Intercultural Communication. Readings in Intercultural Communication*. Pittsburgh: SIETAR Publications.
- Burget L. 2008. *Retró szótár. Korfestő szavak a második világháborútól a rendszerváltásig*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Fawcett, P. 1997. *Translation and Language: Linguistic Theories Explained*, Manchester: St Jerome Publishing.
- Forgács E. 2002. A reáliák fordítási nehézségeiről szépirodalmi szövegekben. *Fordítástudomány* 4 évf. 2. szám. 63–82.
- Forgács E. 2004. Reáliák és fordításuk Garaczi László műveiben. *Fordítástudomány* 6. évf. 2. szám. 38–56.
- Forgács E. 2007a. A fordítói szabadság határaitól és határtalanságairól. In: Heltai P. (szerk.) *Nyelvi modernizáció. Szaknyelv, fordítás, terminológia*. A XVI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Gödöllő, 2006. április 10–12. MANYE–Szent István Egyetem, Pécs–Gödöllő, 3/2. kötet. 638–642.
- Forgács, E. 2007b. *Kontrastive Sprachbetrachtung*. Szeged: Klebelsberg Kuno Egyetemi Kiadó.
- Gósy M. 2000. A prototípus elmélet. In: Lengyel Zs., Navracics J., Nádas E. (szerk.) *Alkalmazott Nyelvészeti Tanulmányok*. Közép-Európa. IV. Veszprém: Veszprémi Egyetem. 1–9.
- Gósy M. 2013. Vannak-e reáliák a spontán beszédben? In: Bárdosi V. (szerk.) *Reáliák – a lexikológiától a frazeológiáig. Értelmezések és fordítási kérdések*. Budapest: Tinta Kiadó. 219–229.
- Győrffy M. 2003. *Német–magyar kulturális szótár*. Budapest: Corvina.
- Hall, E. T. 1966. *The Hidden Dimension*. New York: Anchor Books/Doubleday.
- Hall, E. T. 1976. *Beyond Culture*. New York: Anchor Books/Doubleday.
- Hall, E. T. 1987. *Rejtett dimenziók*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Hofstede, G. 1980. *Cultures' Consequences*. Beverly Hills: Sage.
- Hofstede, G. 1984. National cultures and corporate cultures. In: Samovar, L.A., Porter, R. E. (eds.) *Communication Between Cultures*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Hofstede, G. 1994. *Culture and Organisations, Software of the Mind*. London: Harper Collins Publishers.
- Heltai P. 1990. Hierarchical Lexical Relations in English and Hungarian. In: Magay T., Zigany J. *Budalex, 88 Proceedings*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 32–40.
- Heltai P. 2007. Ekvivalencia és kulturálisan kötött kifejezések a fordításban. In: Heltai P. (szerk.) *Nyelvi modernizáció. Szaknyelv, fordítás, terminológia*. A XVI. Magyar

- Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Gödöllő, 2006. április 10–12. Pécs–Gödöllő: MANYE – Szent István Egyetem. 3/2. kötet. 643–653.
- Heltai P. 2008. Kulturálisan kötött kifejezések visszafordítása az *Under the Frog* c. regényben. *Fordítástudomány* 10. évf. 2. szám. 61–75.
- Holló D. 2008. *Értsünk szót!* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Horváth P. I. 2004. Közigazgatási reáliák a hiteles fordításban. *Fordítástudomány* 6. évf. 2. szám. 31–37.
- Jarvis, S., Pavlenko, A. 2008. *Cross-linguistic influence in language and cognition*. London and New York: Routledge.
- Jeong, E. S. 2006. Overcoming pragmatic failure. *Modern English Education* Vol. 7. No. 1. 3–15.
- Károly K. 2007. *Szövegtan és fordítás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Klaudy K. 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Budapest: Scholastica.
- Kóbor M. 2007. A kultúrafogalom evolúciója a fordításeleméleti diskurzusban és a kultúrakoncepciók gyakorlati implikációi (doktori értekezés tézisei) *Fordítástudomány* 9. évf. 2. szám. 37–54.
- Kövecses Z. 2006. *Language, Mind and Culture*. Oxford: Oxford University Press.
- Lendvai E. 2005. Reáliafelfogások napjaink magyar fordításelméletében. In: Dobos Cs., Kis Á. et al. (szerk.) *Klaudy Kinga barátai. „Mindent fordítunk, és mindenki fordít”. Értékek teremtése és közvetítése a nyelvészetben*. Bicske: SZAK Kiadó. 67–72.
- Lendvai E. 2007. Nyelvi reáliák és globalizáció. In: Heltai P. (szerk.) *Nyelvi modernizáció. Szaknyelv, fordítás, terminológia*. A XVI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Gödöllő, 2006. április 10–12. MANYE– Szent István Egyetem, Pécs–Gödöllő, 3/2. kötet. 664–669.
- Leppihalme, R. 1997. *Culture Bumps: An Empirical Approach to the Translation of Allusions*. Bristol/Buffalo/Toronto: Multilingual Matters.
- Liao, S. 2009. Variation in the use of discourse markers by Chinese teaching assistants in the US. *Journal of Pragmatic* Vol. 41. No. 7. 1313–1328.
- Moder, C. L., Martinovic-Zic, A. 2004. *Discourse Across Languages and Cultures*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Mujzer-Varga K. 2007. A reáliafogalom változásai és változatai. *Fordítástudomány* 9. évf. 2. szám. 55–84.
- Mujzer-Varga K. 2009. *Honosítás és idegenítés Örkény egyperces novelláinak fordításában*. Doktori értekezés. Budapest: ELTE.
- Nagy A. 2011. St. André, J. 2010. Thinking Through Translation with Metaphors. Manchester & Kinderhook: St. Jerome Publishing. (Recenzió.) *Across Languages and Cultures* Vol. 12. No. 2. 279–283.
- Nida, E. A. 1964. *Toward a Science of Translating: With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating*. Leiden: E. J. Brill.
- Nida, E. A. 1975. *Language Structure and Translation*. Stanford: Stanford University Press.
- Pavlenko, A. (ed.) 2006. *Bilingual minds: emotional experience, expression, and representation*. Clevedon, UK: Multilingual Matters.
- Pedersen, J. 2005. How is Culture Rendered in Subtitles? In: *Challenges of Multidimensional Translation: Conference Proceedings 2005*. 1–18.
http://www.euroconferences.info/proceedings/2005_Proceedings/2005_Pedersen_Jan.pdf
- Phillips, D. P. et al. 2001. The *Hound of the Baskervilles* effect: natural experiment on the influence of psychological stress on timing of death. *British Medical Journal* Vol. 323. (7327) 1443–1446.

- Soproni A. 2008. *Orosz kulturális szótár*. Budapest: Corvina.
- St André, J. (ed) 2010. *Thinking Through Translation with Metaphors*. Manchester: St Jerome Publishing.
- Sztanó L. 2008. *Olasz–magyar kulturális szótár*. Budapest: Corvina.
- Tellinger D. 2003. A reáliák fordítás a fordító kulturális kompetenciája szemszögéből. *Fordítástudomány* 5. évf. 2. szám. 58–70.
- Thomas, Jenny 1995. *Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics*. London: Longman.
- Trompenaars, F. 1995. *Riding the Waves of Culture*. London: Nicholas Brealy Publishing.
- Valló Zs. 2000. A fordítás pragmatikai dimenziói és a kulturális reáliák. *Fordítástudomány* 2. évf. 1. szám. 34–49.
- Vermes A. 2004. A relevancia-elmélet alkalmazása a kultúraspecifikus kifejezések fordításának vizsgálatában. *Fordítástudomány* 6. évf. 2.szám. 5–18.
- Vlahov és Florin 1980, ld. Влахов, С., Флорин, С. 1980.
- Whorf, B. L. 1956. *Language, Thought and Reality*. New York: Wiley.
- Wierzbicka, A. 1991. *Cross-Cultural Pragmatics*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Wong, L. 2007. Centripetality and Centrifugality in Translation: With Reference to European Languages and Chinese. *Across Languages and Cultures* Vol. 8. No. 1. 55–80.
- Бархударов, Л. С. 1975. Язык и перевод. Москва: Международные отношения.
- Влахов, С., Флорин, С. 1980. Непереводимое в переводе. Москва: Международные отношения.

Jegyzetek

- ¹ „Nyelvi reáliának (a szakzsargonban egyszerűen csak „reáliának”) nevezzük valamely nyelv kultúraspecifikus elemét (lexémáját), amely az egybevetett nyelvben nem rendelkezik állandósult (szótári) ekvivalenssel.” (Lendvai 2007: 665).
- ² „Tanulmányomban egy az előzőeknél tágabb reáliafelfogással dolgozom, s ide sorolom nemcsak az objektív valóság, a külvilág kultúrafüggő elemeinek megnevezéseit, hanem a nyelvspecifikus elemeket is [...]” (Forgács 2004: 39).
- ³ Erre a szokásra utal a St. André szerkesztésében megjelent *Thinking Through Translation with Metaphors* című könyv is, amely a cikkeket négy részre osztja: *Something old, Something new, Something borrowed, Something blue*. Ezzel a kultúraspecifikus utalással eléggé megnehezíti az értelmezést és a fordítást (Nagy 2011).
- ⁴ Ez elterjedt gyakorlat volt a korábbi Szovjetunióban, erre utal az *У вас есть закупки?* kérdés (ld. Thomas 1995).
- ⁵ „[...] the collective programming of the mind distinguishing the members of one group or category of people from another” (Hofstede 1984: 51)
- ⁶ *Gémeskút, malomalja, fokos [...]* (Ady E.: *A Tiszaparton*)
- ⁷ *Cicázna a szép csendőtollak* (József A.: *Hazám*)
- ⁸ [...] *szavaim messze, kakastollak közt portverve menetelnek* (Radnóti M.: *Férfinapló*)
- ⁹ Ezt mutatja az *olyan egyedül vagyok, mint az újjam* kifejezés is, amely nyilvánvalóan a *hüvelykujjra* vonatkozik.
- ¹⁰ A *zöld* metaforikus használatával kapcsolatban Forgács (2007b: 173–174) a német *grüne Witwe* kifejezést elemzi. Ezt olyan nőre mondják, akinek a férje a városban dolgozik, egész álló nap, míg a feleség a város szélén, a zöldben, úgy érzi magát, mint egy magára hagyott özvegy.
- ¹¹ *Zúgva száll, mint a győzelmi zászló, Hősi hied, a sok büszke év [...]* – a szovjet hadsereg jubileumi himnuszának kezdő sorai; *Lassan hervadni el, mint a virág, Amelyen titkos féreg foga rág [...]* – Petőfi *Egy gondolat bánt engemet* című verséből.

- ¹² A *Trooping the Colour* ceremóniája II. Károly király idejéig – vagyis a XVII. századig – nyúlik vissza, és annak a régi katonai szokásnak az ünnepélyes felidézése, amellyel az egyes alakulatok zászlait és jelképeit, vagyis színeit (colour) rendszeresen végighordozták a katonák (troops) előtt. Ennek két oka volt: a fennköltebb az, hogy a katonák jobban átérezzék azon zászló fontosságát, mely az alakulat lelke, és amelyet a legnagyobb megbecsülés illet. Ezzel érhető el, hogy a csatában a zászlót kövessék, megóvásáért önmagukat feláldozzák. (<http://www.londonkalauz.hu/trooping-the-colour>)
- ¹³ Érdekes módon a magyar *határ* szó éppen ezeket a lehatárolatlan mezőket jelenti, és bár a fogalom kifejezhető angolul a *fields* szóval, a különbség esetenként fordítási problémát okozhat.
- ¹⁴ *The Old School Tie is the Old School Tie and there are certain things (I know this from experience) that the old School Tie does not do! One of those things, M. Fanthorp, is to butt into a private conversation unasked when one does not know the people who are conducting it.* (<http://ebookbrowse.com/death-on-the-nile-pdf-d212604030>)
- ¹⁵ Böjti időszakra otthon is elkészíthető a csiripiszli (Némi türelem és kitartás szükségeltetik.). Íme, a régi recept: Tiszta búzát, vagy rozskeveréket egy éjszaka vízben áztatják. Szitára ruhát tesznek, arra rakják a magot, fehér gyolccsal leterítik, és hétnyolc napig langyos vízzel locsolják. Csirázni kezd, 1-2 centiméterre hagyják, s figyelik, mikor kezd lilulni. Ha zöld, akkor már nem jó, mert keserű. Húsdarálással az egészet ledarálják kétszer, majd két-háromszor langyos vízzel leöblítik és leszűrik. A levét tiszta liszttel bekeverik, olyanra, mint a palacsintatészta, sűrűbbre nem szabad hagyni. Lábasba teszik, körbe nádszálat dugnak bele, hogy a gőzét kipipálhassa és ki ne fusson. Kemencében vagy sütőben szép pirosra megsütik. Érdekes, édeskés ízt szeretik, s ezen felül még tápláló is, csak sokat nem szabad enni belőle egyszerre. (<http://egyszerugyorsreceptek.com/csiripiszli-recept/>)